

Bálint Ágnes

Télemakhosz-narratívumok a Németh László-életműben

(Az Irgalom születése)

Öt (plusz egy) kísérlet

Télemakhoszt¹ talán nem szükséges bemutatni: Odüsszeusz és Pénélopé fia ő, aki nem szűnő reménnyel várja haza háborúba indult apját.

A magyar írók közül Németh Lászlónak jutott osztályrészül az, hogy Télemakhosz sorsában osztozhatott. Édesapja, Németh József 1914-ben indult a frontra, majd hamarosan orosz fogságba esett. Németh László ekkor tizenhárom éves volt. Senki sem sejtette, hogy hét évbe fog telni, amíg a tudós tanárember, Németh József hazatérhet a szibériai hadifogságból.²

Németh László számára ez a hétévnyi apahiány, illetve apavárás meghatározó alapélménnyé vált. Személyiségfejlődésére végérvényesen, kitörölhetetlenül rányomta bélyegét a Télemakhosz-sors. Nemcsak felnőtté és férfivá érését késleltette az apa hiánya, hanem egész életét az identifikációk bizonytalansága jellemezte.³

Németh László számára az írás kimondva vagy kimondatlanul mindig az identitás-keresés szolgálatában áll: lélektani értelemben vett célja önmaga jobb megértése, illetve az aktuálisan éppen érvényes identitásának artikulációja. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Németh László egy-egy jelentősebb írása (itt elsősorban a szépirodalmi műveket értem) mindig egy-egy aktuális éniállapot dokumentuma – és mint ilyen, a pszichológiai elemzés számára is bőséges forrás.

Vizsgálódásom tárgya ezúttal Németh László Télemakhosz-élménye, és azok a narratívumok, amelyek ezt az élményt kívánják (elsősorban az író számára) értelmezni és artikulálni (a továbbiakban: Télemakhosz-narratívumok).

A Télemakhosz-élmény jelentését célszerű leszűkíteni: ne foglalkozunk most a hét év minden mozzanatával, hanem koncentráljunk az apa hazatérését közvetlenül megelőző és követő néhány hónapra. Németh László húszéves, harmadéves orvostanhallgató, amikor hírt kap édesapja közelgő hazatéréséről. A hosszú várakozást felváltó öröm azonban nem felhőtlen. Édesanyja nem a mitológiai Pénélopé példáját követte az utóbbi néhány évben, hanem egy nála sokkal fiatalabb udvarlóval szövögeti jövőbeli terveit. Az ifjú Németh

1 A *Télemakhosz* név helyesírásában Németh László írásmódját követem.

2 A hazatérés ideje: 1921. november vége.

3 Részletesebben l. Bálint (2004).

László saját magát okolja anyja hűtlenségéért, és lojalitáskonfliktusba keveredik. A hazatérő fogoly sem hasonlít arra, aki hét évvel korábban háborúba indult. A példaképét kereső fiú csalódik a testileg-lelkileg megrokkant apjában.

Sorsának Télemakhoszéval való hasonlóságát maga az ifjú Németh László ismeri fel, amikor már biztosan reménykedhet apja hazatérésében. A még karanténban, de már Magyarországon⁴ tartózkodó édesapjának írt első levelében így fogalmaz: „Ezekben a napokban épp az Odüsszeiát böngésztem. Nem tudom, miféle színészi ihlet szállott meg, de nagyon beletalálom magam az apjára váró Télemakhosz lelkivilágába, amint ahogy Odüsszeusz bolyongásaiban is a Maga még súlyosabb hányattatásának az árnyékát látom. Olyan hű ez a kép, a hűségesen váró Pénélopeiát sem véve ki, hogy mindig több és több szeretettel firtatom a részleteit, s fölteszem magamban, hogy ha egyszer hazatértenek örömét költőileg megörökíteni időm nyílik, azt az Odüsszeia meséjének drámai földolgozásán át fogom »elkövetni«.”⁵

Apjának tett ígéretét Németh László be is váltotta, igaz, nem szó szerint. Öt jelentősebb Télemakhosz-narratívumot ismerünk (ezek közül egyik elveszett) a Németh László-életműben. (Igaz, egyik sem dráma...) Az alábbiakban ezeket vesszük részletesen szemügyre.

Mielőtt azonban a részletes elemzésekre térnénk, egy hatodik „Télemakhosz-narratívumról” is szólnunk kell, amely azon túl, hogy történelmi dokumentum, az általunk tárgyalt életpizódot egy másik perspektívából világítja meg. Az író édesapja, Németh József is papírra vetette hadifogságának történetét⁶, és írásának végén néhány oldalon az ominózus hazatérésről is beszámolt. Bár ez a szöveg nem tartozik szorosan vizsgálódásaink körébe, izgalmasnak tartom „Odüsszeusz” élményét „Télemakhosz” mellé helyezni. Nem célom a történelmi igazság keresése, csupán az összehasonlítás, illetve a párhuzamok illusztrációja.

Németh József szövege sok tekintetben analógiát mutat az öt vizsgálandó megfogalmazási kísérlettel. Az eltérések többnyire az ő „odüsszeuszi” szemszögéből adódnak. Érdekes, és egyúttal szomorú különbség mutatkozik azokban a mozzanatokban, amelyek a volt hadifoglyokat szállító vonat itthoni fogadóira vonatkoznak. Németh László neves személyiségekre (Horthy Miklós és Huszár Károly) és társadalmi egyesületekre emlékszik, Németh József előtt azonban (érthető okokból) összefolynak a személyek és a szónoklatok. Jól emlékszik viszont arra, amit Németh László egyszer sem említ: a darutollas tisztek és a rendőrök jelenlétére. A hét éven át szuronyokkal őrzött ember számára kitörölhetetlen jelentőséggel bírnak a hatalomnak e fegyveres képviselői, valamivel több mint tíz évvel az események után is.

A Télemakhosz-novella (1926)

Az élmény első művészi igényű megfogalmazására Németh László az apja hazatérése után mintegy négy évvel⁷ tesz kísérletet. A *Nyugat* novellapályázatát frissen megnyert fiatal író bécsi nászútja után egy novellát ír, hogy Osvát Ernő figyelmét újra magára vonja. A novellának a *Télemakhosz* címet adja. Itt beszéli ki először magából ezt a sorsélményt – vele együtt a család titkait, magánügyeit.

4 A Pápa közelében található csóti (korábban orosz hadifoglyokat befogadó) fogolytáborban.

5 Németh Ágnes (1993) 19. levél, Németh Józsefnek, 1921. nov. 10.

6 Németh József (1932, 1993): *Napló (1898–1911). Hét év (1914–1921)*. Magvető Kiadó, Bp., 345–347.

7 A *Télemakhosz* című novella keltezése 1926, de tudjuk, hogy már 1925 végén készen volt.

Négy évnyi távolságra van tehát az élménytől, ami egyáltalán nem sok, ha figyelembe vesszük, hogy életének egyik meghatározó, sorsdöntő fordulatról van szó, és azt is, hogy Németh László ekkor alig huszonöt éves. A kis időbeli távolságnak az az előnye, hogy viszonylag pontos, részletes emlékezést tesz lehetővé. Hátránya azonban, hogy még nem biztosít megfelelő rálátást az eseményekre, és azok identitásformáló szerepére. A Télemakhosz-novella tehát a legkorábbi Télemakhosz-narratívum, amely akkor születik, amikor írójában még meglehetősen frissen élnek az esemény részletei, hangulatai.

Milyen ösztönzések játszanak szerepet a novella megírásában? Az egyik ilyen bizonyítható motívumra már utaltam: az ifjú író újra magára kívánja vonni Osvát figyelmét, aki atyai jóindulatáról győzte meg első személyes találkozásuk alkalmával, és akinek éppen ezért szeretne valami újabb nagyszerű teljesítményt felmutatni. Elismerésre, dicséretre is vágyik a *Nyugat* neves szerkesztőjétől. „Egyik este áttanulmányoztam a Horváthné meghal-t⁸, s nekiültem, hogy valami olyan árut készítsék a *Nyugat* számára, amelyben minden van, ami Osvátnak tetszett, életbölcseesség, humor, beosztás és gazdag magyar stílus.”⁹

További ösztönzést jelent az, hogy a témát immár négy éve érleli, hiszen, levele tanúsága szerint, már akkor tervezett egy Télemakhosz-drámát, amikor apja visszatérésének hírért hallotta.

A harmadik motívum, ami éppen a Télemakhosz-narratívumot sürgette papírra tenni, az író identitásfejlődésével áll kapcsolatban. A huszonöt éves Németh László éppen megszerezte orvosi diplomáját, túl van a házasságkötésen, és anyjától elszakadva most kezdi önálló életét új családjában. A *Nyugat* pályázatán nyert első díjjal szimbolikusan az írók is maguk közé fogadták. Olyan élethelyzet ez, olyan demarkációs vonal a korábbi és az új élete között, hogy mindenképpen érdemes egy kis számvetést készítenie. A múlt integrációja nélkül a jelen feladatai sem lennének világosak, értelmeseek. A múlt, különösen pedig a közelmúlt eseményei interpretációra szorulnak, hiszen csak a „megemésztett”, „helyükre tett” élmények emelhetők be az élet nagy narratívumába. Németh László ezt a számvetést, interpretációt kívánja elvégezni úgy, hogy hozzálát a számára sorsdöntő Télemakhosz-élmény feldolgozásához.

Egy dolgot még figyelembe kell vennünk, mielőtt rátérnénk az elemzésre. Amikor a Télemakhosz-novella készül, Németh László szülei között még javában zajlanak azok a házastársi csaták, amelyeket az apja hazatérése generált. Anyja, aki végre megismerte a szerelmet egy fiatalember oldalán, nehezen fogadja el azt a tényt, hogy megrokkant, „bogaras” férje mellett folytatnia kell korábbi, boldogtalan házasesetét. A megnyomorító hadifogság megannyi nyomát viselő férj azonban nem érti, hogy felesége miért nem osztozik a viszontlátás örömeiben, és miért nem folytatható minden ott, ahol hét évvel korábban abbamaradt. Hamarosan rájön, hogy felesége vonakodása többek között egy fiatal vetélytársnak is köszönhető. Bár kilátástalannak tűnik, mégsem adja fel a reményt, hogy feleségét visszahódítsa, visszaszelídjé magához. A novella írásának idején szülei házassági krízise még igen közel van. Németh László nemrég költözött csak külön a feleségével – emlékei még a szüleihez kötik.

A novella azonban arról árulkodik, hogy az író már akkor sem elsősorban a szülei között kezdettől fennálló összebékíthetlenséget kívánja megírni. Fontosabb, sokkal inkább tisztázandó az ő helyzete ezek között a szülők között. Amikor az apa a háborúba indult, Németh László még tizenhárom éves kamasz volt, akinek akkor lett volna a leg-

8 A díjnyertes novella, amely 1925 karácsonyán a *Nyugat* novellapályázatán a legnagyobb elismerést aratta. Németh László ettől kezdve tartja magát írónak, hiszen az íróársadalom is ekkor vett róla tudomást.

9 Németh (1943, 1977) 231.

inkább szüksége az apa nyújtotta férfimintára. Hét éven át az anya szoros ellenőrzése és gondoskodása alatt növekedett, megfosztva attól a lehetőségtől is, hogy megvívja a feléledő Öidipusz-komplexus tudattalan generálta csatáit azzal a férfivel, akihez a leginkább kötődött. Az apa hiánya tehát késleltette a fiú személyiségfejlődését, és arra kényszerítette, hogy kisebb-nagyobb mértékben az anya nyújtotta feminin mintákkal azonosuljon. Hogy ez milyen neurotikus problémákhoz vezetett, arra területi okok miatt most nem térhetek ki.¹⁰

A hazaérkező apa azzal a tudattalan reménnyel tölti el a fiút, hogy végre behozhatja a pszichoszexuális fejlődésében mutatkozó lemaradást. Azonosulási mintát vár, egy hőroszt, aki nemcsak bepótolja a kimaradt éveket, hanem a maga személyiségének kisugárzásával fiát is éretté teszi – akár irigyelt kortársainál is érettebbé. Ebben a várakozásában kell csalódnia, amikor kiderül, hogy hazatérő apja egyáltalán nem hasonlít egy hőroszra, sőt azonosulási mintának is méltatlan. A testileg-lelkileg megtört apa nem lehet rajongásának tárgya, első pillantásra inkább szánalmasnak tűnik.

A novella az apjában (és tulajdonképpen a várakozásában) csalódott fiú története. Főhőse Pali, az írónak készülő bölcsészhallgató. Apja visszatérésének hírére öt felvonásos verses drámát ír, Télemakhosz címmel. Ebbe belefoglalja hűségét, odaadását az apja iránt, és éppúgy, mint a homéroszi eposzban, apa és fiú boldogan egymásra talál. Pali nem tud lemondani előzetes, tudattalan várakozásairól, nem vesz tudomást apja állapotáról, és azon igyekszik, hogy mielőbb kicsikarja tőle a számára oly fontos megerősítést, biztatást. Tökéletesre csiszolt írásművét azonnal meg kívánja osztani a fogságból éppen csak hazaért apjával, aki azonban elalszik a felolvasás alatt.

Helyenként olyan érzés támad az olvasóban, mintha nem is egy novellát, hanem a Télemakhosz-drámát olvasná. A mű zömét dialógusok alkotják, amelyek önmagukban is kirajzolják a szereplők jellemét, indulatait és egymáshoz való viszonyát. A dialógusok közötti részek sok esetben csak rossz kommentárjai az elhangzottaknak.

A többi Télemakhosz-narratívummal összehasonlítva látjuk, hogy ebben a novellában az élménnyel kapcsolatosan gyakorlatilag minden fontos mozzanat megtalálható már, még hozzá igen részletesen. Talán ezért is nem sikerült egy jól formált, később is vállalható novellát alkotni ebből az anyagból, mert túlságosan is sok a részlet, a szereplő, az utalás a család múltjára.¹¹ Ezt a gazdag háttéranyagot csak egy regény tudja befogadni. Az ifjú író azonban nem tud, nem akar szelektálni. Nem akar lemondani egyetlen, akár kínos, akár felesleges részletről sem – ez arról árulkodik, hogy a probléma egészével szeretne végérvényesen szembenézni.

A szembenézés során nem kíméli szereplőit: feltárja anyjának titkos viszonyát, jellemhibáit, kibeszéli, hogy egyik nagybátyja (Sándor bácsi) perben áll a rokonokkal, a másik pedig (Kálmán) csak szerény szellemi képességekkel rendelkezik, és indulatosan ostromozza Lackovicsot, anyja udvarlóját. Olyan utalást is elhelyez a novella elején, amit csak ő, illetve közeli hozzátartozói érthetnek, olvasói nem: azt, hogy édesanyjának apja nem a nagypapaként tisztelt és szeretett személy, hanem a híres fényképész, akit a család „keresztapának” nevez. Ez olyan családi titok, amiről Németh László csak apja hazatérése után értesül – nem is képes kihagyni első Télemakhosz-narratívumából, ahol mintha arra tett volna fogadalmat, hogy a család összes szennyesét kitergeti.

A novella tulajdonképpen Osvátnak készült, annak az apafigurának, aki megfelelni látszott az ifjú Németh László tudattalan elvárásainak, akit méltónak látott arra, hogy azonosulási minta legyen. Neki szól ez a teljes feltárulkozás, közvetett ségélykiáltás.

10 Részletesen ld. Bálint (2004).

11 A kutató számára viszont igazi csemege...

Osvát ekkoriban saját maganéleti problémáival van elfoglalva, és felkészületlen arra, hogy egy-két futó találkozás és levélváltás után ilyen mély kapcsolatkeresést feltételezzen az amúgy tehetséges írónak ígérkező Németh Lászlóról. Világosan látja a novella hibáit, éppen ezért nem méltatja különösebb figyelemre. Azt azonban észreveszi, és meg is jegyzi, hogy „*van az egészben valami exhibicionizmus*”.¹² Németh László azon nyomban kiábrándul Osvátból is.

Emberi színjáték

A Télemakhosz-élmény második megfogalmazási kísérlete az 1928-ban írt *Emberi színjáték* című regényben történik. Itt három fiatalember sorsát kísérhetjük végig párhuzamosan, amelyek mindegyike Németh László egy-egy identitásprojektjének felel meg.¹³ Főhőse, Boda Zoltán a szegénység mellett Németh László ifjúkori impotenciaproblémájával küszködik, s a regény üzenete tulajdonképpen az, hogy a megoldatlan lelki gubanc ellenére mindenkinél értékesebb, ha úgy tetszik, szent emberré válik. Furcsaságáért, különc, remeteszerű életviteléért azonban nagy árat fizet: egy alkalommal a falu feldühödött, önjelölt „*igazságtevői*” felkeresik magányában, és megölik.

A regény másik hőse, a zsidó Alfréd Németh László szellemi fejlődésének egyes aspektusait járja végig – szempontunkból az ő sorsának alakulása most nem lényeges.

A harmadik főszereplő, Horváth Laci kapja az írótól a Télemakhosz-sorsot: az apja a háborúba megy, és nem tér haza. A gyermek, majd ifjú Horváth Laci alakjában Németh László szintén magát formálja meg, csak a valóságnál tökéletesebbre, problémamentesebbre, érdektelesebbre. Azzal a gondolattal játszik el, hogy mi történt volna, ha az apja soha sem tér vissza a hadifogságból. A regénybeli Lacinak minden sikerül, ami Zoltánnak nem: számára természetes, hogy jó iskolákba járhat, könnyen elvégzi az egyetemet, hiszen nincsenek anyagi gondjai, megszerzi az orvosi diplomát, állást is kap, szerelmi házasságot köt. Olyan tökéletes, hogy az már unalmas. Anyja azonban időközben beleőrül a férje utáni várakozásba. Zoltán, Laci gyermekkori barátja, aki orvosnak készül, gyakran találkozik vele az elmeosztályon. Laci unalmas tökéletessége mögött egyre több jel mutat arra, hogy mégis vele minden a legnagyobb rendben. Sorsának végiggondolásával Németh László kísérletet tesz a Télemakhosz-élmény újraértelmezésére. Ha Odüsszeusz nem tér haza, Télemakhosz várakozása értelmetlen, és ennek fényében Laci életének sincs többé értelme. Az az élet, ami korábban könnyű sikerek sorozatának tűnt, tragikus értelmet nyer. Németh László ebben a hősében érti meg annak a jelentőségét, hogy neki nem kellett hiába várakoznia apja hazatérésére. Horváth Laci nem tudja tovább folytatni a légvárakra épített életet. Zoltán halálhírére öngyilkos lesz.

Az író ezúttal kihagyja az élmény bizonyos elemeit: nem szól például az anyja fiatal udvarlójáról, és mivel az apa sem tér haza, természetesen kimaradnak mindazok a mozzanatok, amelyek leszűkített értelemben a Télemakhosz-élményt jelentik. Mintha így kerülne ki az író azt a lojalitáskonfliktust, ami a valóságban drámaivá teszi az apját váró fiú helyzetét. A történet azonban ilyen formában az író számára is érdektelenné válik: elvarratlanul hagyja a szálakat (például az anyát az elmeosztályon felejtí), és némi hiányérzetet hagyva az olvasóban, túl gyorsan befejezi a regényt.

12 Németh (1934a, 1977) 322.

13 Részletesebben l. Bálint Ágnes (2001) 253–261.

Az *Irgalom* első változata – Télemakhosz metamorfózisa

A harmadik Télemakhosz-narratívum írásába a harmincas évek elején fog bele az író. Az *Irgalom* munkacímét adja neki. Ez már egy remekműgyanús írás, hiszen a *Gyással* egyidős, de írója félbehagyja. Mindenütt a későbbi *Irgalom* első változataként emlegeti, és annyit elárul róla, hogy a téma főhőse immár nővé alakult, mint Németh László akkortól datálható „görög korszakától” kezdve minden regényhős.

Németh László „görög korszaka” a harmincas évek első felére esik. Ekkor kezd szenvedélyesen görögül tanulni. Leteszi a görög érettségét, és beiratkozik klasszika-filológia szakra.¹⁴ Homéroszt, majd pedig görög drámaírókat olvas eredetiben. Az akkoriban írt *Sophokles-naplója*¹⁵ tanúsága szerint Szophoklész különösen nagy hatást gyakorol rá. „Mi volt az ő befolyása az életemre? Aligha tudnám, (...) egy címszóval megérteni. Pedig ez a hatás: mindnél nagyobb, mindnél titokzatosabb, legmélyebbre nyilalló, legtovább munkáló. (...) Azt, ami nélküle csak betegség volt (lásd Emberi színjátékom Boda Zoltánját), Szophoklész nevelte át bennem öntudattá és mesterséggé.”¹⁶ Többek között az Elektra hatására sajátos lélektani belátáshoz jut el: „Az emberben sok ember van; egész menny és egész pokol. Az én poklom mélyén Elektra ül.”¹⁷ Messze vezetne annak kifejtése, hogy tulajdonképpen saját (még mindig) megoldatlan Öidipusz-komplexusát ismeri fel ekkoriban, illetve azt is, hogy anyjához az Elektra-komplexus fogalmaival leírható ambivalens viszony fűzte-fűzi.¹⁸

Ami a vizsgálódásaink szempontjából döntő fordulatot jelent: Németh László felismeri, hogy a Télemakhosz-élmény mélyén is az Öidipusz-komplexus identifikációs várokozásai húzódnak meg. Ettől kezdve Németh László regényhősei elsősorban saját megoldatlan Öidipusz-komplexusuk generálta problémákkal szembesülnek.¹⁹ Mivel ezek a hősök többnyire nők (Kurátor Zsófi, Kárász Nelli, Kertész Ágnes), helyesebb volna inkább Elektra-komplexust mondani. Ezeknek a nőknek felhőtlen a kapcsolatuk az apjukkal, akiért kritika nélkül rajonganak, ugyanakkor anyjukkal, illetve minden anya-figurával állandóan súlyos konfliktusokba keverednek.²⁰

A harmincas évek elején írja Németh László a *Gyászt*, amelynek főhőse, Kurátor Zsófi elektrai vonásokat visel. Ennek ellendarabjával²¹ szánja az *Irgalom* című regényt, melyet ugyanebben az időszakban kezd írni. A *Gyászban* kislánya halálával, az *Irgalomban*

14 Néhány hét után azonban rájön, hogy iskolaorvosi és egyéb teendői mellett nem tudja teljesíteni az egyetem adminisztratív követelményeit, ezért abbahagyja tanulmányait.

15 Németh László (1933, 1992).

16 Németh László (1934b, 1977) 476–477.

17 Németh László (1933, 1992) 684.

18 Ez utóbbi állítás, szokatlansága miatt, magyarázatra szorul, ám terjedelmi okok miatt erre itt nem vállalkozhatok. Röviden talán annyit lehet elmondani, hogy az apa távollétében Németh László feminin azonosulások sorozatán ment át, és anyjával való kapcsolata, különösen a húszas éveik elején, sokszor inkább anya-lánya viszonyra emlékeztetett.

19 „Hiszen a hősök problémái az én problémáim, ügyeik az én ügyeim. Valójában nem tapasztalataimat, hanem saját női feletem írtam meg hősnőimben.” In: Földes Anna (1970). L. még 34. jegyzet.

20 Nem azt állítom, hogy ez az egyetlen lehetséges értelmezése a Németh László-i nagyregényeknek, hanem azt, hogy mélylélektanilag ez a konfliktus dominál bennük. Nyilván túlzott redukció, ha csak ezt látjuk bennük, ugyanakkor lélektanilag irreleváns elemzéshez jutunk, ha figyelmen kívül hagyjuk.

21 Németh László (1970, 2001) 10. Azért „ellendarab”, mert Kurátor Zsófi elektrai vonásaival szemben az elveszett regény hősnője antigonéi vonásokat viselt.

„emberiszonyával” kíván megbirkózni.²² Hogy ez utóbbi alatt mit ért, abban az *Iszony* című regény címszava az irányadó: a világgal elegyedni képtelen, szűzies, vad természetet. Más helyen²³ azt árulja el, hogy a „megvetés” volt a regény kulcsszava. Ez az utalás nem hagy kétséget afelől, hogy ebben a műben Németh László újra megpróbált szembenézni édesanyja egykori szerelmi viszonyával.²⁴ A Télemakhosz-téma felébredéséhez hozzájárulhatott az is, hogy Németh László édesapja éppen a harmincas évek elején fogott hozzá, hogy megírja a hadifogságban eltöltött hét év történetét. Odüsszeusz bolyongásainak felelő meséi Télemakhoszban is felébredtek az emlékeket.

Mit tudunk még az elveszett regényről? Az *Ember és szerep* (1934) című önéletrajzi írásában egy-két évvel később így emlékezik rá a szerző: „Még egy harmadik regényt is kezdtem ekkortájtban, ennek is nő volt a hőse, egy egyetemi hallgató nő, aki politikai fogságból szabaduló apjában a hőst várja vissza, s egy szegény roncsot kap; azon kell megtanulnia, hogy az eszményítő csodálatnál mennyivel nagyobb, emberibb érzés az irgalom.”²⁵

Mínta a későbbi *Irgalom* (1965) című regény összefoglalását olvasnánk. Egy lényeges különbség azonban mégis van: az apa politikai fogságból tér haza. Mit változtat ez a Télemakhosz-témán? Lényegi ez a változás? Tulajdonképpen csak a hangsúlyok kerülnek máshová. Ha az apa politikai fogságot szenvedett, akkor igazi hőrosz, aki maga vállalja a szenvedést (nem szökik el, és nem is elhurcolják, mint a hadifoglyokat). Eszmékért szenved, amelyek talán tiszták, magasztosak, ártatlanok. Ebben a kontextusban a feleség hűtlensége talán még erkölcstelenebbnek tűnik, és méltónak bizonyul lányuk megvetésére.

Az is figyelemre méltó, hogy a „görög fordulat” következtében Télemakhosz sajátos metamorfózison megy át: a főhős immár „Télemakhé” lett (a regénybeli nevét nem ismerjük), egy lány, akinek alakja mögé bújva talán könnyebb megfogalmazni a probléma lényegét. Télemakhé anyjával kapcsolatos ambivalenciáját súlyosbítja annak nem titkolt viszonya fiatal udvarlójával, ugyanakkor az „emberiszonnyal” megáldott-megvert másodszor nem érzi magát illetékesnek megítélni mások szerelmi életét. (Legalábbis a második *Irgalomban* így van.) Hősként várt apjában azonban csalódnia kell: az eszméiért még a szenvedést is vállaló embert megtöri a börtön: talán az egészsége roppan meg, talán az elméje zavarodik meg, esetleg mindkettő. A Télemakhéba oltott Antigoné lassan megérti, hogy a hétköznapi erkölcsi oppozíciók (jó-rossz, bűnös-ártatlan) nem alkalmazhatók szülei megítélésére. Nem is az ítélet a dolga, hanem az irgalom, ez a sajátos antigonéi magatartás, amely nem igazságot szolgáltat valamelyik félnek, hanem mindegyiknek a maga mércéjével mér. Ahogy Antigoné a jó és a rossz fiút egyaránt a testvérenek tekinti, úgy Télemakhé sem kíván végül választani a szülei között. Ez azonban már egy lelki fejlődés eredménye, ami konfliktusokon és dilemmákon át vezet. Bár nem maradt fenn egyetlen sor sem, mégis talán nem megalapozatlan az a sejtés, hogy az *Irgalom* első változata igazi remekműkezdemény lehetett.

Bár a szerző ezúttal regényt kíván írni, azzal, hogy hőset nőként formálja meg, a történet visszanyeri eredeti drámaiságát. Olyan lesz, mint egy szophoklészi tragédia. Ne felejtsük el, a görög színházban a női álarc mögött mindig férfiak játszottak! Télemakhosz csak álarcot ölt, de az álarc mögül ő szól. Az Öidipusz-komplexus problematika, ami a Télemakhosz-téma egyik legfontosabb mélylélektani vonatkozása, itt is, mint a *Gyászban*,

22 Németh László: (1934b, 1977) 475.

23 Németh László (1937, 1989) 546.

24 Ami egyáltalán nem lehetett könnyű. Erről árulkodik egy, a regénykezdeménynél tíz évvel későbbi megjegyzése is: „Nemcsak, hogy hagytam (ti., hogy a mamájának udvaroljanak), de mindketten megöregedtünk anélkül, hogy erről kettőnk közt egy szó esett volna.” Németh László (1943, 1977) 203.

25 Németh László (1934a) 435–436. Ekkor még megvolt a regény!

szükségszerűen Elektra-komplexussá alakul. Németh László mestere a női lélek ábrázolásának. Valahol éppen abban rejlik a titka, hogy belülről ismeri Elektra dilemmáit – ez az, amiért a nők olyan közel érzik magukhoz női főhőseit.

Mi történt a készülő regénnyel? Maga Németh László is ellentmondásosan nyilatkozik erről a leveleiben. Bizonyos, hogy az alapkoncepció világos volt, 40–60 oldalnyi el is készült belőle, de egy ponton túl nem tudta folytatni. Ne felejtjük el, hogy bármily stilizált formában vonultatta volna fel a szereplőit (ami egyébként egyáltalán nem jellemző Németh Lászlóra), a történet szinte minden alakja még élő személy volt. „*Eldobtam*”²⁶ – említi egy helyen, később²⁷ azonban következetesen ahhoz ragaszkodik, hogy az 1945-ös ostrom során semmisült meg, számos más kézirattal együtt. Csak reménykedhetünk benne, hogy mégis előkerül valahogy.

Magam helyett

A negyedik Télemakhosz-narratívum a negyvenes évek elején írt önéletrajzi írások szerves része (*Magam helyett*). Itt az élmény immár nem exhibíció motiválta feltárása és interpretációja történik meg. Télemakhosz leveszi az álarcát. Az író nem is regényt kíván írni most, hanem kedvelt műfaját, a vallomást gyakorolja. Nem ez az első, és nem ez az utolsó számvetése, ami az összegzés és a jobb önmegértés céljából készült. Gyakran „*élveboncolásnak*” nevezi ezt a feltétlen kitárulkozást, ám bármilyen kínos is ez egyfelől, ellenállhatatlan vágy hajtja arra, hogy kibeszélje titkait, örömeit és sérelmeit.

Ha egyáltalán lehetséges a történeti igazságot kutatni a Télemakhosz-kérdésben, akkor talán leginkább itt érdemes kezdeni. Minket azonban a lélektani oldala érdekel, és ebben a vonatkozásban a *Magam helyett* összegző írásnak tekinthető. Németh László jó pszichológiai érzékkel bontja ki védett gyermekora rejtett konfliktusait, szüleivel kapcsolatos ambivalens viszonyát, érzelmi éretlenségének gyökereit. Szüleivel kapcsolatban már az irgalom, és nem az indulat hangján beszél. Az apahiány éveinek szenvedéseit hosszan ecseteli – innen származtatja írói tehetségét, pszichoszexuális éretlenségét és elakadását. Tapintatosan vall édesanyja hűtlenségéről is, majd pedig arról az ambivalenciáról, amelyel a hazatérő apát mindketten fogadták.

A vágyott és a valóságos édesapja közötti súlyos diszkrepanciát „*csapás*”-ként emlegeti, amivel meg kellett birkóznia.²⁸ Az az apa, akit visszakapott, nem volt alkalmas arra, hogy megvívja vele az Ödipusz-komplexus elkésett harcait. Németh Lászlónak olyan apa után kell néznie, aki képes arra, hogy pótolja ezt a lélektani hiányt. Azt, hogy Babitsban tudattalanul apát keres, és „*érthetetlen*” konfliktusai mögött az Ödipusz-komplexus szimbolikus harcai állnak, nem ismeri fel. A negyvenéves Németh Lászlóban édesapjával kapcsolatban még mindig a csalódás élménye munkál.

A Télemakhosz-téma vallomásos kifejtése egyúttal a Télemakhosz-narratívumok egy sajátos variációjának is tekinthető, ahol az író egyes szám első személyben beszél el emlékeit. Hőse értelemszerűen önmaga (nem bújik női álarc mögé). Fiktív elemeket (legalábbis szándékosan) nem emel be a történetbe. Az élménytől való húszévnnyi távolság némileg megfakítja az emlékezetet (az élménymozzanatok kevésbé részletgazdagok, mint a Télemakhosz-novella), viszont nagyobb rálátást biztosít a lényeges összefüggésekre. Németh László itt többek között meggyőző elemzést ad a Télemakhosz-élmény mibenlé-

26 Németh (1943, 1977) 202.

27 Németh László (1965, 1980) 52.

28 Németh László (1943b, 1977) 237.

téről. Nem használ ugyan a mélylélektanban használatos szakkifejezéseket, a szövegből azonban világosan kirajzolódik az Öidipusz-problematika.

A történetnek akkor még szinte minden szereplője él. A *Magam helyett* hamarosan megjelenik könyv formájában. Németh László csak utólag érti meg, hogy mennyi érzékenységet sértett azzal, hogy ezt a vallomást a nyilvánosság elé terjesztette.

Az *Irgalom* – a lojalitáskonfliktus regénye

Az ötödik Télemakhosz-narratívum az *Irgalom* című regény, ami végérvényesen a középpontba állítja a Télemakhosz-élményt, és immár negyven év távlatából elemzi, értelmezi azt.

„*Anyám halála*²⁹ – írja Illés Endrének az 1957. június 8-án kelt levelében³⁰ – *eszembe juttatja közös múltunkat és sajátos requiemként az Irgalom témáját.*” Édesapja ekkor már tíz éve nem él. Többé már nem fenyegeti az a veszély, hogy tapintatlanságot követ el a szüleivel szemben, ha újra megkísérli a téma kibontását. Németh László ekkor már megalkotta életműve, illetve remekművei zömét. Gyakorlott író, aki tisztában van vele, hogy melyik téma milyen műfajt kíván. Nem kísérletezik többé: jól tudja, hogy a Télemakhosz-téma csak egy nagyregényben fér el.

Az is egyértelmű számára, hogy főhősül egy nőt kell választania. Nőt, egyrészt azért, mert az író ilyen álarc mögül tud a legtökéletesebben megnyilatkozni³¹, másrészt pedig azért, mert a hiteles vallomást már a negyvenes évek végén papírra vetette *Magam helyett* önéletrajzi írás keretében. Új regényének hősnőjét Kertész Ágnesnek³² nevezi el.

Milyen újdonságok kerülnek a régi történetbe? Az író erről így vall: „*A téma a foganása óta eltelt negyedszázad alatt, bár nem sokat, fejlődött: a szülők s lányuk történetében most kapott határozottabb körvonalat a két férfi, két világnézet sűrítője,*³³ *akik közt a hősnő irgalomra beérő szíve a rászorulóbb fele hajlik; új részként most iktatódott be a hősnő és mesterségének találkozása az elfekvő kórházban is, mely (a világot is elfekvőfélenek néző) irgalomnak lesz felsőbb iskolája. A regény témája eredetileg is a nyers, fiatalos, kicsit tüntető erkölcsi szigor belátássá érése volt. Most azonban, hogy a tíz hónap alatt lejátszódó történetben négy évtizednyi lelki fejlődést kellett rekapitulálnia, a regényből kinövő szobor méretre, tartalomra is nagyobbá lett.*”³⁴

A regény egyik legfőbb erénye a pontos lélektani ábrázolás. Ágnes eleinte megveti anyját hütlenségéért, ugyanakkor csalódik a (hadifogságból) hazatérő apában. Az „*erkölcsi szigor belátássá érése*” a szemünk előtt zajlik le úgy, hogy az író beiktat egy olyan fordulatot, ami Ágnestől a helyzet újraértelmezését követeli meg. A fordulat, amely szintén újdonság a Télemakhosz-narratívumok logikájában, az édesapa naplójának megismerése. Ágnes

29 Németh Józsefné 1957. május 31-én halt meg.

30 Németh Ágnes (2000) 1240. levél

31 „*A különböző nőalakok lelki rajzában benne van a magam élete is. Bennem is van nőies. Egyes témáknál ez jobban érvényesült. Az íróban egyszerre van férfi és nő is. Én jobban kiéltem ezt a kettősséget.*” In: Németh László (1970, 1980) 868. L. még 19. jegyzet.

32 Ágnes apja a Kertész János nevet kapja, anyja pedig Kertészné, Irma. Lackovics neve változatlan marad (nyilván eredetileg is így hívták az udvarlót), az anyai nagybácsi Tóni, az apai nagybácsi pedig Kertész György.

33 Vetési Iván, Ágnes korábbi udvarlója és Halmi Feri, akit Ágnes végül társául választ. Vetési „*tökéletes*” ifjú, de felszínese, üres. Halmi radikális eszmék híve, sánta és csúnya, ugyanakkor érzékeny, értékes ember.

34 Németh László (1965, 1980) 52.

kezébe kapja apja ifjúkori naplóját,³⁵ amelyből megismerheti szülei házasesetének sivárságát, apja helyenként zsarnoki korlátoltságát, anyja kiszolgáltatott helyzetét. Illés Endre találoán jegyzi meg egyik Németh Lászlóhoz írt levelében: Ágnes akkor egyszerre látja apját fiatalnak és öregnek.³⁶ Ágnesnek szembe kell néznie azzal, hogy az az apakép, amit ő gyermekkorából megőrzött, nem tartható fenn. Egyúttal fel kell ismernie, hogy nincs joga ahhoz, hogy elítélje anyját azért, mert végre (mégoly kétes) boldogságra talált egy másik férfi oldalán.

A hangsúly ettől kezdve már nem a csalódáson van, hanem a lojalitáskonfliktuson. Melyik szülőnek tartozik tehát hűséggel? Az apjának, akiről kiderült, hogy nem is az az ember, akinek hitte? Vagy az anyjának, aki „elárulta” ugyan a családját, de akinek a boldogsághoz való jogát nem kérdőjelezheti meg? Kell-e egyáltalán ítélnie a szülei dolgában? Ágnes rádöbben arra, hogy nem csak ő nem találja a helyét ebben a családi felfordulásban. Szülei legalább annyira szenvednek, mint ő. A napló segítségével mindketten hétköznapi, igen sérülékeny emberré lesznek Ágnes szemében. A deheroizált szülők immár alkalmasak arra, hogy Ágnes, felhagyva gyermeki játszmáival, egészséges, felnőtt viszonyt alakítson ki velük. Megtanul árnyaltan látni, mérlegelni és nem ítélni szülei konfliktusában.

Kocsis Rózsa szerint „Némethnek a világból felölelt képe nem volt sem túlságosan tágas, sem népes, de amit megfogott, azt nem engedte el”.³⁷ Az éremnek másik oldala is van: úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Télemakhosz-téma, éppen, mert sorsélménye volt, soha nem engedte el az író. Egész életében azzal küszködött, hogy az élményből fakadó lelki sérüléseit gyógyítsa, és magát az élményt (öngyógyító szándékkal is) kiírja magából. Az ötödik kísérlet sikeresnek bizonyult. Az *Irgalom* remekmű, nem kell és nem is lehet újraírni.

Irodalom

- Bálint Ágnes (2001): *Németh László és a pszichoanalízis*. Pszichoterápia, X. évf. 4. 253–261.
- Bálint Ágnes (2004): *Fejezetek Németh László pszichobiográfiájából*. PhD-értekezés. Kézirat.
- Földes Anna: (1970): *Édenteremtő, fészkeföltő asszonyok*. (Interjú Németh Lászlóval) In: Németh László (1980): *Utolsó széttekintés*. Magvető – Szépirodalmi, Bp. 858–863.
- Németh Ágnes (1993) (Szerk.): *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Magvető és Szépirodalmi, Bp.
- Németh Ágnes (2000) (Szerk.): *Németh László élete levelekben 1949–97*. I–III. Osiris, Bp.
- Németh József (1932, 1993): *Napló (1898–1911). Hét év (1914–1921)*. Magvető Kiadó, Bp., 1993.
- Németh László (1970): *Beszélgetés Kecskeméten*. In: Uő. (1980): *Utolsó széttekintés*. Magvető – Szépirodalmi, Bp. 867–868.
- Németh László (1934a): *Ember és szerep*. In: Uő. (1977): *Homályból homályba I*. Magvető – Szépirodalmi, Bp. 321–325.

35 Németh József valóban vezetett naplót ifjúkorában. (L. Németh József 1993) A regénybe bekerült részletek a valódi napló részletei. Zseniális írói megoldás, hogy ez a napló jelenti majd a fordulatot. Felmerül a kérdés, hogy maga Németh László mikor ismerte meg édesapja naplóját. A Télemakhosz-narratívumok ismeretében el kell hinnünk, amit Németh László mond, hogy ő csak a negyvenes évek végén olvasta először.

36 Németh Ágnes (2000) 2411. levél

37 Kocsis Rózsa (1982) 515.

- Németh László (1973): *Emberi színjáték*. Magvető – Szépirodalmi, Bp.
- Németh László (1970): *Életemről, munkáimról*. In: Monostori Imre (2001) (Szerk.): *A minőség forradalmára. In memoriam Németh László*. Nap Kiadó, Bp. 5–17.
- Németh László (1964): *Irgalom*. In: Király István (1981) (Szerk.): *Németh László Válogatott művei II*. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 9–656.
- Németh László (1988): *Levelek Magdához*. TIT Komárom Megyei Szervezet, Új Forrás Szerkesztősége, Tatabánya.
- Németh László (1943): *Magam helyett*. In: Uő. (1977): *Homályból homályba I*. Magvető – Szépirodalmi, Bp. 230–259.
- Németh László (1937): *Miért írok regényt?* In: Uő. (1989): *Életmű szilánkokban. I*. Magvető – Szépirodalmi, Bp. 545–548.
- Németh László (1965): *Negyven év. Tájékoztató pályámról s munkásságomról*. In: Uő. (1980): *Negyven év. Horváthné meghal. Gyász*. Szépirodalmi, Bp. 9–57.
- Németh László (1933): *Sophokles. Tanulmány és vallomás*. In: Uő. (1992): *A minőség forradalma. Kisebbségben II*. Püski, Bp. 677–690.
- Németh László (1934b): *Tanú-évek*. In: Uő. (1977): *Homályból homályba I*. Magvető – Szépirodalmi, Bp. 441–528.
- Németh László (1926): *Télemakhosz*. In: Uő. (1980): *Negyven év. Horváthné meghal. Gyász*. Szépirodalmi, Bp. Negyven év. Szépirodalmi, Bp. 193–212.
- Kocsis Rózsa (1982): *Minőségesezmény Németh László szépirodalmi műveiben*. Magvető, Bp.